

Правознавство. Підручник. Видання 14-те

У підручнику висвітлено історію виникнення держави і права, розкрито поняття держави, права, правореалізації, розглянуто засади основних галузей права, а також системи судових, правоохоронних та правозахисних органів України, основи юридичної деонтології.

Підручник розрахований на учнів профільних (правових) класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій та інших навчальних закладів; на студентів, які вивчають право в неюридичних закладах вищої освіти; на викладачів загальноосвітніх шкіл та всіх зацікавлених осіб.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий інститут права

ПРАВознавство

Підручник

Відповідальний редактор

В. С. Ковальський,

доктор юридичних наук, професор,

член-кореспондент Національної академії правових наук України

**14-те видання, доповнене,
перероблене**

**Перше видання було здійснено
за редакцією** В. В. Копейчикова

ЮРІНКОМ ІНТЕР
Київ–2025

Рекомендовано рішенням Вченої ради Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, протокол № 20 від 20 червня 2024 р.

Колектив авторів:

Ахтирська Н. М., кандидат юридичних наук, доцент — глава 19 (у співавторстві з Ковальським В. С.);
Балюк Г. І., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України — глава 13;
Бахуринська О. О., кандидат юридичних наук, доцент — глава 18 (у співавторстві з Ковальським В. С.);
Василина Н. В., кандидат юридичних наук, доцент — глава 15 (у співавторстві з Штефан О. О.);
Дзера І. О., кандидат юридичних наук, доцент — глави 9; 10;
Дзера О. В., доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України — глава 7;
Заєць О. І., кандидат юридичних наук, доцент — глава 14 (у співавторстві з Красновою Ю. А.);
Захарова О. С., кандидат юридичних наук, доцент — § 1 глави 16 (у співавторстві з Штефан О. О.);
Ковальський В. С., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України — вступ, глава 1; глава 17 (у співавторстві з Орлюк О. П.), глава 18 (у співавторстві з Бахуринською О. О.), глава 19 (у співавторстві з Ахтирською Н. М.); глава 21 (у співавторстві з Хотинською-Нор О. З.);
Ковальський Д. В., кандидат юридичних наук, доцент — глава 12;
Котюк І. І., доктор юридичних наук, професор — глава 2;
Краснова Ю. А., доктор юридичних наук, професор — глава 14 (у співавторстві з Заєць О. І.);
Лотюк О. С., доктор юридичних наук, професор — глава 4 (у співавторстві з Мататом А. В.);
Матат А. В., доктор філософії в галузі права — глава 4 (у співавторстві з Лотюк О. С.);
Мацелюх І. А., доктор юридичних наук, професор — глава 3;
Орлюк О. П., доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України — глава 6; глава 17 (у співавторстві з Ковальським В. С.); глава 20;
Петков С. В., доктор юридичних наук, професор — глава 5;
Резнікова В. В., доктор юридичних наук, професор — глава 8 (у співавторстві з Щербиною В. С.);
Тищенко О. В., доктор юридичних наук, професор — глава 11 (у співавторстві з Черноус С. М.);
Хотинська-Нор О. З., доктор юридичних наук, професор — глава 21 (у співавторстві з Ковальським В. С.);
Черноус С. М., кандидат юридичних наук, доцент — глава 11 (у співавторстві з Тищенко О. В.);
Штефан О. О., доктор юридичних наук, доцент — глава 15 (у співавторстві з Василюком Н. В.), глава 16 (у співавторстві з Захаровою О. С.);
Щербина В. С., доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України — глава 8 (у співавторстві з Резніковою В. В.).

Відповідальний редактор — В. С. Ковальський, доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України

Правознавство: підручник / Г. І. Балюк, О. С. Лотюк, О. П. Орлюк, С. В. Петков, В. С. Щербина [та ін.];
П68 за відп. ред. В. С. Ковальського. 14-те вид., допов. і перероб. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 660 с.

ISBN 978-966-667-851-8

У підручнику висвітлено історію виникнення держави і права, розкрито поняття держави, права, правореалізації, розглянуто засади основних галузей права, а також системи судових, правоохоронних та правозахисних органів України, основи юридичної деонтології.

Підручник розрахований на учнів профільних (правових) класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій та інших навчальних закладів; на студентів, які вивчають право в неюридичних закладах вищої освіти; на викладачів загальноосвітніх шкіл та всіх зацікавлених осіб.

УДК 340(075.8)

Видавництво «Юрінком Інтер» прагне сталого майбутнього для нашого бізнесу, наших читачів і нашої планети. Ця книга виготовлена з паперу, сертифікованого FSC® та PEFC™

ISBN 978-966-667-851-8

© Колектив авторів, 2025
© Юрінком Інтер, 2025

Присвячується видатному вченому –
корифею українського правознавства

*Володимиру Володимировичу
КОПЕЙЧИКОВУ*

Шановні друзі!

Пропонуємо вашій увазі нове видання підручника «Правознавство», започаткованого славетним вченим-правознавцем, академіком Національної Академії правових наук України, доктором юридичних наук, професором В. В. Копейчиковим. За майже 30 років наше видавництво перевидавало підручник багато разів із безпрецедентним для вітчизняних юридичних книг загальним накладом понад 200000 примірників. Книга набула великої популярності й стала відомою серед студентів і викладачів як «Правознавство Копейчикова».

Однією із ключових складових такого успіху є постійна націленість на вдосконалення змісту і структури видання, прагнення підтримувати його в стані, адекватному динамічним процесам державотворення, що зумовлюють постійні зміни у правовій системі Української держави, стимулюють бурхливий розвиток юридичної науки й вимагають системної адаптації навчального матеріалу відповідно до актуального рівня розвитку правової сфери країни.

У різні часи до складу авторського колективу, крім самого В. В. Копейчикова, входили також його учні та послідовники А. І. Берлач, В. І. Бобир, С. Е. Демський, Д. О. Карпенко, В. С. Ковальський, А. М. Колодій, О. Г. Кулик, А. Ю. Олійник, В. П. Пастухов, І. В. Опришко, О. О. Підпригора, В. С. Щербина. А до підготовки останнього видання долучилися й деякі нові автори. Всі вони є високими професіоналами у певних галузях правових знань.

Тому ми сподіваємося на довге й активне життя книги «Правознавство Копейчикова», на нове визнання школи, що носить його ім'я.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	12
Глава 1. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ.....	13
§ 1. Вчення про державу – поняття та розуміння правознавства	14
§ 2. Теорія держави і права в системі юридичних наук.....	14
§ 3. Об'єкт і предмет загальної теорії держави і права	16
§ 4. Поняття, сутність і види влади	17
§ 5. Поняття і визначення типу і видів держави	19
§ 6. Виникнення (походження) держави.....	23
§ 7. Поняття, основні ознаки і визначення держави. Форми держави	24
§ 8. Виникнення і реалізація ідеї правової держави (або панування права).....	26
§ 9. Поняття, основні ознаки і визначення правової держави	27
§ 10. Держава і громадянське суспільство	29
§ 11. Принцип єдності і поділу державної влади	30
Глава 2. ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА.....	35
§ 1. Нормативне регулювання відносин. Правові норми у системі соціальних норм. Право і мораль	36
§ 2. Функції права	39
§ 3. Правотворчість. Ознаки і види правотворчості	40
§ 4. Поняття і структура законодавчого процесу	42
§ 5. Види і загальна характеристика нормативних актів.....	44
§ 6. Індивідуальні правові акти.....	46
§ 7. Систематизація правових актів	47
§ 8. Правове регулювання. Галузі права та правові інститути	49
§ 9. Поняття і структура правової норми.....	54
§ 10. Види правових норм.....	56
§ 11. Тлумачення правових норм.....	58
§ 12. Реалізація правових приписів.....	59
§ 13. Поняття, склад і види правовідносин.....	62
§ 14. Загальна характеристика суб'єктів правовідносин	64
§ 15. Об'єкти правовідносин	66
§ 16. Зміст правовідносин. Підстави їх виникнення та припинення.....	67
§ 17. Поняття дисципліни, правопорядку і законності	71
§ 18. Законність і справедливість.....	73
§ 19. Правосвідомість	74
§ 20. Поняття і ознаки правопорушення	75
§ 21. Поняття та ознаки юридичної відповідальності	76
§ 22. Мета, принципи, підстави юридичної відповідальності.....	78

Глава 3. ОСНОВИ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ.....	87
§ 1. Рабовласницькі держави на теренах України	88
§ 2. Держава і право Київської Русі (друга половина IX–початок XIV ст.)	89
§ 3. Держава і право України литовсько-польської доби (друга половина XIV–середина XVII ст.)	92
§ 4. Правова система Гетьманської України (друга половина XVII–XVIII ст.). Запорозька Січ	94
§ 5. Держава і право України у складі Російської та Австро-Угорської імперій (кінець XVIII–початок XX ст.)	96
§ 6. Відродження української національної державності та права (1917–1920 рр.). Українська Народна Республіка, Центральна Рада, Українська Держава, Українська Народна Республіка доби Директорії, Західно-Українська Народна Республіка.....	99
§ 7. Становлення держави і права радянської доби.....	105
§ 8. Держава і право УРСР у роки Другої світової війни	110
§ 9. Радянська державність і право в Україні (1945–1991 рр.).....	113
§ 10. Формування держави і правової системи в незалежній Україні	116
Глава 4. ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	121
§ 1. Поняття і загальна характеристика конституційного права та конституційно-правових відносин	122
§ 2. Джерела конституційного права України	125
§ 3. Основи конституційного ладу України.....	127
§ 4. Інститут громадянства та конституційні права людини	129
§ 5. Засади організації і здійснення державної влади в Україні	132
Глава 5. ОСНОВИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	139
§ 1. Поняття «адміністративне право».....	140
§ 2. Предмет адміністративного права.....	141
§ 3. Система адміністративного права	143
§ 4. Адміністративне судочинство	145
§ 5. Метод адміністративного права.....	147
§ 6. Принципи адміністративного права	151
§ 7. Джерела адміністративного права	152
§ 8. Норми адміністративного права	153
§ 9. Акти адміністративного права.....	155
§ 10. Загальна характеристика Кодексу України про адміністративні правопорушення	157
§ 11. Рекодифікація Кодексу України про адміністративні правопорушення	158

ЗМІСТ

§ 12. Поняття адміністративного правопорушення.....	160
§ 13. Склад адміністративного правопорушення.....	163
§ 14. Види адміністративних правопорушень	165
§ 15. Поняття адміністративної відповідальності.....	166
§ 16. Відповідальність неповнолітніх	167
§ 17. Види адміністративних стягнень	169
§ 18. Провадження у справах про адміністративні правопорушення	171
§ 19. Підвідомчість справ про адміністративні правопорушення	174
§ 20. Порядок провадження у справах про адміністративні правопорушення	175
Глава 6. ОСНОВИ ФІНАНСОВОГО ПРАВА.....	179
§ 1. Поняття про фінансову діяльність держави та фінансову систему....	180
§ 2. Загальні уявлення про предмет, метод, завдання та систему фінансового права. Фінансово-правові відносини	182
§ 3. Державні органи, що здійснюють управління фінансовою діяльністю. Організація фінансового контролю	184
§ 4. Державний бюджет України. Бюджетне право	186
§ 5. Бюджетний устрій України	187
§ 6. Бюджетний кодекс України. Бюджетний процес.....	189
§ 7. Поняття і види публічних доходів	193
§ 8. Неподаткові доходи	194
§ 9. Податкова система України	195
§ 10. Податок на прибуток підприємств	196
§ 11. Податок на доходи фізичних осіб.....	197
§ 12. Податок на додану вартість	198
§ 13. Правові основи митного регулювання.....	199
§ 14. Поняття державних витрат та бюджетного фінансування.....	200
§ 15. Порядок звітування та оприлюднення інформації про використання публічних коштів	202
§ 16. Правове регулювання грошового обігу та валютних операцій в Україні	203
§ 17. Банківська система України. Фінансові послуги та фінансові компанії.....	205
§ 18. Правові основи кредитування	207
Глава 7. ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА	211
§ 1. Цивільне право України: поняття і система	212
§ 2. Поняття та структура цивільного законодавства	216
§ 3. Цивільні правовідносини	218

§ 4. Суб'єкти цивільного права	221
§ 5. Об'єкти цивільного права	231
§ 6. Правочини як підстави виникнення цивільних правовідносин	236
§ 7. Захист цивільних прав	239
§ 8. Строки та терміни. Позовна давність	241
§ 9. Цивільно-правова відповідальність	243
§ 10. Право власності та інші речові права	246
§ 11. Зобов'язальне право	257
§ 12. Спадкування	283
Глава 8. ОСНОВИ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА УКРАЇНИ	291
§ 1. Поняття та загальна характеристика господарського права і господарських правовідносин	292
§ 2. Джерела господарського права	295
§ 3. Підприємництво в Україні: поняття, суб'єкти, обмеження, дерегуляція	297
§ 4. Державна реєстрація суб'єктів господарювання	299
§ 5. Види суб'єктів підприємництва в Україні: поняття, види, порядок створення	302
§ 6. Господарські товариства: поняття, види	305
§ 7. Об'єднання підприємств	309
§ 8. Фізична особа-підприємець	310
§ 9. Поняття, види та функції господарського договору	311
§ 10. Особливості правового регулювання окремих видів господарської діяльності	314
§ 11. Захист прав суб'єктів господарської діяльності	319
§ 12. Господарські правопорушення: поняття і види	319
§ 13. Поняття та особливості господарсько-правової відповідальності ...	321
Глава 9. ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	325
§ 1. Загальні уявлення про предмет: метод і завдання сімейного права	326
§ 2. Система та джерела сімейного права. Сімейно-правові норми, їх особливості	326
§ 3. Сімейно-правові відносини, їх об'єкт, суб'єкт та особливості	329
§ 4. Законодавство про шлюб та сім'ю України, його загальна характеристика	329
§ 5. Шлюб. Умови і порядок укладення шлюбу	331
§ 6. Шлюбний договір. Особисті і майнові права та обов'язки подружжя	332

ЗМІСТ

§ 7. Недійсність шлюбу	333
§ 8. Припинення шлюбу.....	334
§ 9. Особисті немайнові права та обов'язки батьків і дітей. Аліменти ...	335
§ 10. Поняття опіки та піклування	338
§ 11. Призначення та зняття опіки та піклування.....	339
§ 12. Усиновлення	341
§ 13. Патронат над дітьми	342
§ 14. Захист материнства та дитинства у міжнародному праві та законодавстві України	343
Глава 10. ОСНОВИ ЖИТЛОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....	347
§ 1. Загальні уявлення про предмет, метод і завдання житлового права.....	348
§ 2. Житлово-правові відносини, їх об'єкт, суб'єкт	349
§ 3. Конституція України про право на житло. Житловий кодекс України.....	350
§ 4. Види житлового фонду	351
§ 5. Порядок забезпечення громадян житлом	352
§ 6. Умови надання житла. Користування жилим приміщенням.....	353
§ 7. Договір найму (оренди) жилого приміщення	354
§ 8. Права та обов'язки власника (наймодавця) та наймача жилого приміщення.....	355
§ 9. Приватизація житла. Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду»	357
§ 10. Організація та діяльність житлово-будівельних кооперативів	358
§ 11. Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку.....	360
§ 12. Особливості укладення договору купівлі-продажу жилого приміщення	362
§ 13. Договір обміну жилими приміщеннями.....	362
§ 14. Кримінальна відповідальність за правопорушення у житловій сфері	364
Глава 11. ОСНОВИ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ	367
§ 1. Поняття, предмет та метод трудового права	368
§ 2. Поняття та види джерел трудового права	370
§ 3. Поняття та класифікація суб'єктів трудового права	372
§ 4. Поняття та ознаки трудових правовідносин	374
§ 5. Загальна характеристика колективних договорів та угод	375
§ 6. Загальна характеристика законодавства про зайнятість населення.....	378

§ 7. Поняття, сторони та зміст трудового договору	379
§ 8. Поняття та види робочого часу.....	392
§ 9. Поняття та види часу відпочинку	398
§ 10. Поняття і структура заробітної плати	401
§ 11. Трудова дисципліна та способи її забезпечення	404
§ 12. Поняття, підстави та умови матеріальної відповідальності сторін трудового договору	408
§ 13. Поняття охорони праці та державна політика у цій сфері	411
§ 14. Поняття трудових спорів, їх види та причини виникнення	413
Глава 12. ПРАВОВІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ.....	425
§ 1. Конституційне право на соціальний захист. Поняття та види соціального забезпечення.....	426
§ 2. Основи пенсійного забезпечення в Україні. Загальна характеристика Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р.	427
§ 3. Особливості соціального захисту окремих категорій громадян	429
§ 4. Поняття та види допомоги.....	431
Глава 13. ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА	435
§ 1. Загальні уявлення про предмет, метод та об'єкти екологічного права.....	436
§ 2. Джерела екологічного права.....	438
§ 3. Поняття та система екологічного права	440
§ 4. Принципи екологічного права.....	443
§ 5. Екологічні права та обов'язки громадян	444
§ 6. Право природокористування	448
§ 7. Функції екологічного управління.....	452
§ 8. Юридична відповідальність за екологічні правопорушення.....	462
Глава 14. ОСНОВИ ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА.....	475
§ 1. Структура земельного фонду України.....	476
§ 2. Земельна реформа в Україні	476
§ 3. Поняття, предмет, метод і завдання земельного права	477
§ 4. Система земельного права	480
§ 5. Джерела земельного права	481
§ 6. Право власності на землю	482
§ 7. Право землекористування	487
§ 8. Правова охорона земель.....	493
§ 9. Юридична відповідальність за порушення вимог земельного законодавства	495

Глава 15. ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА.....	501
§ 1. Поняття цивільного судочинства.....	502
§ 2. Особливості позовного провадження.....	511
§ 3. Окреме та наказне провадження.....	518
§ 4. Апеляційне та касаційне провадження	520
§ 5. Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами.....	523
Глава 16. ОСНОВИ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУ	525
Глава 17. ОСНОВИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРАВА.....	531
§ 1. Поняття інформації. Види інформації. Інформаційні правовідносини.....	532
§ 2. Правове регулювання інформаційних відносин	535
§ 3. Юридична відповідальність в інформаційній сфері	537
Глава 18. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....	543
§ 1. Основні поняття і система кримінального права України	544
§ 2. Функції, завдання та принципи кримінального права.....	546
§ 3. Поняття та ознаки кримінального правопорушення.....	551
§ 4. Співучасть у кримінальному правопорушенні	557
§ 5. Підстави кримінальної відповідальності.....	559
§ 6. Поняття та види обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння.....	561
§ 7. Поняття кримінального покарання.....	563
§ 8. Злочини проти основ:національної безпеки України	571
§ 9. Кримінальні правопорушення проти життя, здоров'я, волі, честі, гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи.....	572
§ 10. Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина	575
§ 11. Кримінальні правопорушення проти власності.....	576
§ 12. Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки, довкілля, громадського порядку та моральності.....	578
§ 13. Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності.....	583
§ 14. Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг	584
§ 15. Кримінальні правопорушення проти правосуддя.....	585

Глава 19. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ	589
§ 1. Предмет, метод, завдання та особливості кримінально-процесуального права	590
§ 2. Досудове розслідування	596
§ 3. Судовий розгляд	599
Глава 20. ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ТА ІННОВАЦІЇ	607
§ 1. Право інтелектуальної власності	608
§ 2. Авторське право та суміжні права	612
§ 3. Право промислової власності	616
§ 4. Захист прав інтелектуальної власності	620
§ 5. Правове регулювання інноваційної діяльності та трансферу технологій	622
Глава 21. ЗАСАДИ ПРАВОСУДДЯ, ПРАВООХОРОННОЇ ТА ПРАВОЗАХИСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	627
§ 1. Правосуддя і судочинство в Україні	628
§ 2. Система судоустрою України	629
§ 3. Конституційний Суд України	631
§ 4. Поняття правоохоронної діяльності, її ознаки	634
§ 5. Органи прокуратури. Напрями діяльності	637
§ 6. Національна поліція України	638
§ 7. Національне антикорупційне бюро України та Державне бюро розслідувань	640
§ 8. Державна податкова служба	641
§ 9. Служба безпеки України	642
§ 10. Інші правоохоронні органи України	643
§ 11. Органи з виявлення та розслідування злочинів	647
§ 12. Поняття правозахисної діяльності	649
§ 13. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини	651
§ 14. Юстиція України	652
§ 15. Нотаріат в Україні	653
§ 16. Адвокатура в Україні	655

ВСТУП

Шановні учні, абітурієнти, студенти та викладачі!

Пропоноване нове видання підручника «Правознавство» дозволить сформувати відповідний рівень правової свідомості, краще орієнтуватися в суспільних відносинах, які регулюються та охороняються правом, діяти відповідно до закону. Адже сьогодні без належного рівня правових знань і навичок неможлива свідома участь особи у правовому житті.

Підвищення рівня правових знань кожної людини, її свідомості та культури можливе лише за умови системного та повсякденного, професійно організованого правового виховання та навчання, яке неможливе без сучасного підручника. Саме такий підручник ми пропонуємо вашій увазі. Ми сподіваємося, що він не тільки допоможе вам підвищити рівень правових знань, а й навчить юридичним засобам захисту загальноновизнаних суспільних цінностей, власних прав.

У підручнику висвітлено історію виникнення держави і права, розкрито поняття держави, права, правотворчості, реалізації права, законності та правопорядку, правомірної і протиправної поведінки, юридичної відповідальності.

Кожна глава підручника завершується запитаннями та завданнями для самостійної перевірки знань. Деякі з них позначені однією або двома зірочками. Одна зірочка вказує на творчий зміст запитання, правильна відповідь на яке дозволяє ставити високу оцінку відповідачеві. Дві зірочки вказують на особливу складність запитання. Правильна відповідь на нього означає високий рівень засвоєння знань відповідаючим.

Підручник розрахований на учнів профільних (правових) класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій та інших навчальних закладів, які оволодівають юридичними знаннями в межах діючих у системі Міністерства освіти і науки України програм з основ правознавства; на абітурієнтів, які складатимуть вступні іспити з основ правознавства до юридичних навчальних закладів; на студентів, які вивчають право в неюридичних вищих і середніх навчальних закладах; на викладачів загальноосвітніх шкіл.

Та держава, в якій громадяни підпорядковуються законам,
є щасливою під час миру й непохитною під час війни
Сократ

Глава 1

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ

§ 1. Вчення про державу – поняття та розуміння правознавства

Правознавство – це сфера знань про закономірності виникнення, розвитку і функціонування права та держави, а також про їх роль у суспільстві, у свідомості людини. Правознавство – це термін, близький за значенням до юриспруденції, у якій, за історичними традиціями, розуміли правову або юридичну науку, що походила за своєю назвою від *justitia* – правосуддя.

Як свідчить історія римського права, його змістом були: права, свободи і обов'язки держави (публічне право), права, свободи і обов'язки громадян (природне право – природні права і свободи; цивільні або громадянські права, свободи й обов'язки людини і громадянина).

Сфера юриспруденції базується на вченні про закон (*lex, leges*); про юрисдикцію (*jurisdictio*), тобто про повноваження відповідних органів держави розглядати та вирішувати справи і спори; про здійснення правосуддя суддями; про договори й угоди; про правопорушення; про право власності; про завдання і функції права і закону, а також про правила інтерпретації (тлумачення) права і законодавства тощо.

У різні історичні часи та епохи суть і зміст правознавства (юриспруденції) змінювалися залежно від політичних ситуацій, від державно-політичних режимів, а також від рівня розвитку самої юридичної науки.

Нині правознавство (юриспруденція) все більше набуває не лише теоретичного й аналітичного та прикладного значення. Воно відіграє такі важливі функції як інтерпретаційна (пояснення нової сутності держави та права, причин їх зміни), прогностична (формування та визначення прогнозів щодо державно-правових явищ), рекомендаційна (формування пропозицій щодо змін законодавства, вдосконалення державних інституцій, покращення їх функціонування), а також ідеологічна (вплив на масову, групову або індивідуальну свідомість людини), сервісна (державна не лише рекомендує або забороняє, а й створює систему адміністративних послуг).

§ 2. Теорія держави і права в системі юридичних наук

Юридична наука, або теоретична юриспруденція, – це система знань про державно-правові явища, про державну і правову системи. Вона складається з двох великих груп вчень – про державу і про право. **До першої групи наук**, об'єктом яких є держава і державні явища, відносяться: загальна теорія

держави, історія держави (в тому числі й зарубіжних країн), теорія функцій та принципів права, теорія функціонування державних інституцій та компетенції державних органів, теоретичні вчення окремих галузей права (конституційного, адміністративного, кримінального, цивільного). Крім того, «держава» є об'єктом вивчення таких наук як політологія, філософія, юридична соціологія, міжнародного публічного права тощо, які аналізують державу і державні явища як інституції, що захищають та задовольняють права людини. **До другої групи наук** про право, об'єктом і предметом яких є правова система, різні форми, види, галузі і підгалузі права і законодавства, відносяться: філософія права, загальна теорія права, соціологія права, правова (юридична) психологія, правова кібернетика; галузеві юридичні науки – конституційне, адміністративне, цивільне (громадянське), господарське, сімейне, фінансове, кримінальне, цивільно-процесуальне, господарсько-процесуальне, кримінально-процесуальне, конституційно-процесуальне (парламентське право), екологічне, трудове право, а також комплексні юридичні науки – кримінологія, криміналістика, експертологія тощо. Крім того, також виділяють емпіричні та практичні юридичні вчення, практичне право тощо.

Теорія держави і права вивчає загальні закономірності розвитку держави і права, що існують в окремих соціально-економічних формаціях. Наприклад, загальне визначення держави надає можливість з'ясувати особливості, які відрізняють різні види держав (рабовласницька, феодальна, капіталістична тощо). Загальне поняття норм права, правовідносин, змісту і форми держави, інституту права, системи надає можливість в окремій сфері права розробляти питання саме цієї сфери знань. Кожна юридична норма, взята окремо, відображає лише окрему, конкретну сторону зв'язку державноправових явищ як між собою, так і з оточуючим суспільним буттям, фіксує лише деякі елементи цих зв'язків.

Об'єктивні закономірності, які відображаються у положеннях, поняттях і визначеннях загальної теорії держави і права, визначають загальні тенденції розвитку державно-правових явищ. У зв'язку з цим дана наука стосовно галузевих юридичних наук є узагальнюючою.

Предметом загальної теорії держави і права є узагальнені питання держави і права, які мають важливе значення для всіх галузей юридичної науки. Галузеві і міжгалузеві юридичні науки класифікуються за предметом наукового аналізу. Так, наприклад, наука конституційного права вивчає форми і джерела права, яке регулює і охороняє систему вищих органів державної влади, конституційний устрій (лад) держави Україна (форму державного правління, державний режим, територіальний устрій, повноваження (або статус) органів державної влади, систему конституційних прав та обов'язків людини і громадянина, порядок набуття і вихід із громадянства тощо).

Адміністративне право України стосується системи державного управління, структури виконавчо-розпорядчих органів державної влади; їх повноважень, передбачає склад і види адміністративних правопорушень і адміністративну відповідальність тощо.

Наука цивільного права вивчає форми і джерела права, яке регулює і охороняє майнові і тісно пов'язані з ними немайнові правовідносини суб'єктів громадянського суспільства, громадян, форми, види і зміст права власності, в тому числі інтелектуальної власності, види цивільних правочинів (угод) і договорів, форми і види захисту цивільних прав, свобод, передбачає цивільні правопорушення і види цивільно-правової відповідальності тощо.

Кожна галузь права, як правило, регулює і охороняє однорідні суспільні правовідносини і соціально-правові та інші матеріальні і духовно-культурні цінності, які становлять її предмет.

Таким чином, галузеві юридичні науки поділяються (класифікуються) на різні види за об'єктом, предметом, методами правового регулювання і охорони соціальних цінностей.

§ 3. Об'єкт і предмет загальної теорії держави і права

Усі науки традиційно поділяють на декілька основних видів залежно від їх предмета, основних завдань і призначення. За цими критеріями юридичні вчення можна класифікувати на *теоретичні, практичні і змішані* (гібридні) вчення. **Об'єктом** усіх юридичних наук є державно-правова система, всі державні та правові інституції, державно-правова або юридична практика у минулому (в ретроспективі), у сучасному і у майбутньому (в перспективі).

Теоретичні юридичні науки, залежно від об'єкта і предмета наукового дослідження, поділяються на загальнотеоретичні науки і галузеві теорії права. До загальнотеоретичних відносять загальну теорію держави (державознавство), загальну теорію права (правознавство), юридичну соціологію (соціологію держави і соціологію права), філософію держави і філософію права, психологію держави і права, правову психологію (юридичну психологію) тощо. До галузевих теорій права відносять: теорію конституційного, або державного, права, теорії адміністративного, цивільного, господарського, трудового, сімейного, фінансового, кримінального права тощо.

Відомий український вчений-юрист В. В. Копейчиков вважав, що загальну теорію держави і права можна розглядати як логічне узагальнення державно-правової практики, що відбиває закономірності розвитку держави і права, сукупність положень узагальнюючого характеру, які становлять самостійну юридичну науку. Теорію держави і права можна визначити як систему

узагальнених знань про основні і загальні закономірності розвитку держави і права, про їх сутність, призначення, функціонування і розвиток, вона досліджує загальні і специфічні закономірності виникнення і функціонування держави і права, виробляє свою систему наукових понять, визначень і принципів, внаслідок чого є самостійною юридичною наукою в системі юридичних наук, що має для цих наук загальнотеоретичне і методологічне значення¹.

Предметом теорії держави і права є об'єктивні властивості держави і права, основні і загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування державних і правових явищ. Отже, теорія держави і права: 1) вивчає державу і право у теоретичному узагальнюючому вигляді (правові поняття і правові категорії, суть і форми держави і права, типи держави і права, принципи, функції, систему права, характеристику правовідносин, механізм правового регулювання тощо); 2) пізнає і вивчає головні і загальні закономірності виникнення, розвитку, функціонування, зникнення держави і права. Їх можна назвати загальними закономірностями, оскільки вони властиві різним державам та їх правовим системам.

§ 4. Поняття, сутність і види влади

Кожна соціальна організація або спільнота, соціальна група людей виникають, існують та розвиваються на принципах самоорганізації, кооперації, ієрархії, керівництва або управління і підпорядкування, централізації та децентралізації, демократії чи авторитаризму тощо.

У природі і суспільстві практично всі соціальні системи структуруються та існують як ієрархії систем. Суть цього зводиться до того, що у суспільстві, як і в природі, менша, нижча, слабша система підпорядковується або з'організовується з більш досконалою у соціальному відношенні системою за політичними, етнічними, військовими, економічними тощо ознаками.

Ця тенденція може діяти стихійно, несвідомо, а у соціально-правових системах, до яких потрібно віднести державу, суспільство, систему законодавства тощо, як правило, — усвідомлено і цілеспрямовано, забезпечуючи їх вдосконалення, посилення задля свого виживання. Тенденція діє як закономірність, яка обумовлює управління і підпорядкування всіх членів соціальної організації або держави, встановлення певної системи соціальних взаємовідносин, певного правового порядку, способу життєдіяльності і перешкоджає безпорядку, хаосу і свавіллю.

Важливим компонентом соціальної організації є влада. У широкому соціально-філософському аспекті владу розуміють як цілеспрямований вплив за

¹ Див.: Теорія держави і права: підручник / С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров, В. С. Ковальський; за ред. С. Л. Лисенкова. Київ: Юрінком Інтер, 2005. С. 14–16.

допомогою будь-яких механізмів на соціум, групи, класи. Влада є невід'ємним елементом процесу управління (координації) в будь-яких соціальних групах, утвореннях, незалежно від їх розмірів, типу і призначення: наприклад, влада у сім'ї, виробництві, громадських організаціях, військових формування тощо. З ускладненням соціальних утворень і виконуваних ними завдань влада набуває функціональної диференційованості, що дістає вияв у спеціалізації окремих ланок, в ієрархічності, нерівності повноважень, субординації, автономності керівних ланок, зростанні їх впливу, спеціалізації сервісних адміністративних послуг.

З усіх видів соціальної влади (економічна влада, політична влада, місцева або муніципальна влада) найбільш впливовою у суспільстві є державна влада. Державна влада постає, насамперед, як політичне керівництво суспільством через державний апарат. Він є своєрідним уособленням влади, відтворенням і захисником інтересів певних соціальних верств чи класів, які делегували його в державні структури. З одного боку, апарат не може не враховувати об'єктивні потреби розвитку суспільства й вимоги народних мас; з іншого — власні корпоративні інтереси та потреби. Склад суперечливих мотивів зумовлює відповідну суперечливість дій державного апарату таким чином, що визначення й оцінка його діяльності потребує конкретного історичного аналізу і не може бути здійснена, якщо враховано інтереси лише однієї групи². Тобто державна влада уособлює усі суспільства і народи на міжнародній арені і всередині держави. Разом із тим, державна влада, на відміну від інших видів соціальної влади, має монополію на державну власність і засоби виробництва, на збройні сили, на організацію і здійснення правосуддя, на фінансово-грошову, в тому числі податкову, систему, на прийняття законів і підзаконних нормативних актів, а також, іноді, — впливу на виробництво товарів, надання послуг, виконання певних видів робіт.

З юридичної точки зору влада це, по-перше, волевиявлення народу або держави, її органів та посадових осіб з метою здійснення відповідних функцій і повноважень у порядку, передбаченому конституцією і законами країни; по-друге, ще здатність, право і можливість підкоряти своїй волі інших³. Характерною рисою влади є її зосередження у руках групи відокремлених від народу осіб. Звідси виникає протиставлення державної влади і народу, і на цьому базується антинародна політика такої влади. Державна влада перевищує всі інші різновиди влади як за обсягом, так і за засобами впливу. Вона поширюється на всі сфери суспільного життя і включає такі гілки влади як: верховна, законодавча, виконавча, судова, військова тощо. У новій юридичній енциклопедії українські

² Див.: Соціальна філософія: підручник / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. Київ: Юрінком Інтер, 2016. С. 600.

³ Див.: Сучасна правова енциклопедія / кол. авт.; за заг. ред. О. В. Зайчука. Київ: Юрінком Інтер, 2015. С. 70.

вчені-юристи підкреслюють, що термін «влада» — багатогранне суспільно-політичне і правове поняття. Існують різноманітні його визначення: 1) відносини між людьми, коли одні командують, а інші підкоряються; 2) здатність досягати поставленої мети; 3) спроможність соціально-політичної системи забезпечувати виконання прийнятих нею рішень; 4) спосіб самоорганізації людської спільноти, заснованої на розподілі функцій управління і виконання; 5) можливість і здатність здійснювати свою волю.

Влада реалізується двома основними методами: 1) переконанням і свідомим виконанням розпоряджень, команд відповідними об'єктами — цей метод є пріоритетним: він дає можливість витратити менше зусиль і засобів для досягнення мети влади; 2) примусом, тобто спираючись на політичну або юридичну силу, фізичний вплив. Функції примусу виконують армія, поліція, суди, прокуратура, інститут юридичної відповідальності тощо. Цей метод застосовується тоді, коли владні розпорядження не виконуються у добровільному порядку. Важливим є правильне співвідношення вказаних методів у процесі реалізації владних повноважень. Влада, яка спирається лише на силу, не відповідає вимогам будь-якої сучасної демократії⁴.

Суть влади у різних соціальних організаціях залежить від багатьох факторів: стану та розвитку суспільства; панівного державного режиму; форми державного управління; рівня розвитку свідомості і культури громадян; професіоналізму суб'єктів управління тощо. Світова практика довела, що в умовах низького рівня культури громадян, за відсутності поваги до права, до закону, до прав людини і громадянина, як правило, домінували авторитарні (насильницькі) методи управління, і навпаки, — з подальшим розвитком демократії, загальним культурним розвитком населення починають домінувати демократичні ненасильницькі форми і методи управління; в багатьох країнах світу (так званих цивілізованих країнах) склалася тенденція (закономірність) до панування (домінування) демократично-ліберальних форм, засобів і методів управління і обмеження силових засобів управління (останні застосовуються у боротьбі зі злочинністю і тероризмом, корупцією).

§ 5. Поняття і визначення типу і видів держави

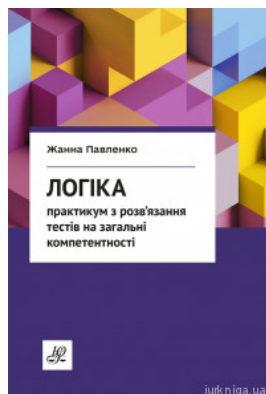
Термін «типологія держав» означає вчення про типи і види держав. Класифікація держав на типи і види дозволяє краще зрозуміти еволюцію держави (її розвиток), встановити причини і умови переходу від одного типу або виду держави до інших, особливості цих держав, причини занепаду і розквіту.

⁴ Див.: Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) [та ін.]. Київ: Укр. енциклопедія, 1999. Т. 2. 744 с.

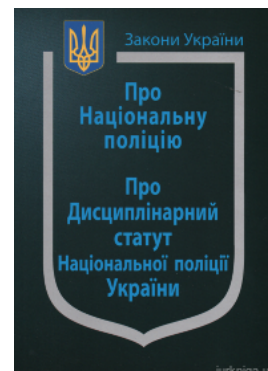
Книги, які можуть вас зацікавити

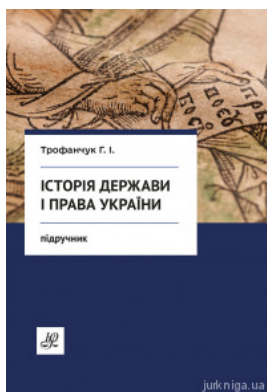
Конституція України.
Алерта

Логіка: практикум з
розв'язання тестів на
загальні
компетентності

Закон України "Про
Національну поліцію",
"Про дисциплінарний
статут Національної
поліції України"

Історія держави і права
України

Теорія держави і права.
Підручник. Практикум.
Тести

Конституція України.
Норма права

Перейти до галузі права
Теорія держави і права

Перейти на сайт →